УДК

Э.М. Галимова

ТАТАР ХАЛЫК ҖЫРЛАРЫН ӨЙРӘНҮ ЫСУЛЛАРЫ ЭВОЛЮЦИЯСЕ

В данной статье автор отмечает разные этапы формирования научной мысли в области изучения музыкального фольклора татар, а именно акцентирует внимание на используемые методы исследователей в вопросе изучения татарских народных песен, тем самым систематизируя научно-практические материалы, выстраивает линию эволюции в данной проблематике. Также в работе автора отражено усиление внимания в исследованиях учёных-этнографов в сторону этнокультурных и этнических таксонов, с выделением в этнографических группах «генетических» и «территориальных» типов.

Ключевые слова: татарские народные песни, музыкальный фольклор, казанские татары, волжские татары, этнографические группы.

In this article the author notes the different stages of the formation of scientific thought in the field of studying Tatar musical folklore namely focuses on the methods used by researchers in the study of Tatar folk songs thereby systematizing scientific and practical materials, builds a line of evolution in this area. The author's work also reflects the increased attention in the research of ethnographers towards ethnocultural and ethnic taxa with the allocation of "genetic" and "territorial" types in ethnographic groups.

Keywords: Tatar folk songs, musical folklore, Kazan Tatars, Volga Tatars, ethnographic groups.

Урта Идел һәм Урал Буе татарлары музыкаль фольклорының язма һәм ноталы транскрипциясе тарихы гасыр ярым вакыт аралыгын үз эченә ала. Фәнни әдәбиятта әлеге территориаль зонада яшәүче татарлар төрлечә атала: «Идел-Кама төбәге инородецлары», «Идел-Урал татарлары», «Урта Идел татарлары», «Идел-Кама татарлары», «Идел-Урал татарлары» һ. б.

Шунысы бик мөһим, җыентыкларның басылып чыгуы 1877 елда Император Казан университеты каршында фәнни җәмгыять – Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте ачылуга бәйле. «Археология, тарих һәм этнография җәмгыяте хәбәрләре»ндә археологик, антропологик, тарихи-этнографик хисаплар, очерклар белән бергә татар музыкаль этнографиясе буенча хезмәтләр дә актив рәвештә дөнья күрә башлый.

Әлеге хезмәтләрдә фәнни тикшеренүләр генә түгел татар җырларының В.М. Мошков [Мошков, 1897], И.А. Козлов [Козлов, 1928] кебек рус музыкантлары тарафыннан эшләнгән ноталы үрнәкләре дә урын ала. Татар һәм башкорт музыкаль фольклорын өйрәнүгә А.Н. Римский-Корсаковның шәкерте С.Г. Рыбаков та сизелерлек өлеш кертә [Рыбаков, 1897]. 1913 елда профессор В.А. Богородицкий җитәкчелегендә эксперименталь фонетика кабинеты ачылганнан соң,

һәм алга таба фәнни тикшеренү эшен тагын да киңәйтүне күздә тотып, фонограф кулланыла башлый. Биредә җырларның ноталы җыентыгы әзерләнә һәм нәшер ителә [Берг, 1923]. Чит ил галимнәре Р. Лах һәм Г. Шюнеманның [Сайдашева, 2010 с. 12–148] фонографик язмалары да шунда басылып чыга.

Әйтергә кирәк, XX гасыр башында татар музыкантлары арасында да милли җырларны җыю эше белән кызыксыну көчәя: аноним авторның «Төрек-татар көйләре» җыентыгы [Төрек-татар көйләре, 1919], Мәскәү консерваториясен тәмамлаган флейтачы М.И. Солтанов [Султанов, 1916] һәм мәгърифәтче, фольклорчы С.Х. Габәши [Макаров, 2002] хезмәтләре.

XX гасырның икенче яртысында татар музыкаль фольклор үрнәкләрен җыю һәм өйрәнү өлкәсендә зур алга китеш күзәтелә. Әлеге эшчәнлек татар композиторлары А.С. Ключарев [Ключарев, 1986], М.А. Мозаффаров [Музаффаров, 1964], Җ.Х. Фәйзи [Дж. Файзи, 1971] исемнәре белән бәйле. Шунысын да ассызыклап үтәргә кирәк: татар музыкаль фольклоры буенча алар әзерләгән җыентыклардагы материаллар күбесенчә казан татарларыныкы (үзәк регион) белән чикләнә.

XX гасырның икенче яртысыннан этнографларның хезмәтләрендә этнокультура һәм этник таксоннарны аерып чыгаруга игътибар арта [Уразманова, Исхаков, 1991]. Аерым галимнәр этнографик төркемнәрне икегә – «генетик» һәм «территориаль» катламнарга бүлеп өйрәнергә тәкъдим итәләр [Кузеев, Моисеева, 1985, с. 98–100]. Нәтиҗәдә, этномузыкологлар да төрле татар этнографик төркемнәренең очраклы музыкаль фольклор язмаларын бастырудан туктап, максатчан эшли башлыйлар һәм төп игътибарны аерым этнотерриториаль ареалларга юнәлтәләр.

60–70 нче еллар чигендә бу эшчәнлек профессиональ этномузыкологлар Р.А. Исхакова-Вамба [Исхакова-Вамба, 1981], М.Н. Нигъмәтҗанов [Нигмедзянов, 1970, 1976, 1984], З.Н. Сәйдәшева [Сайдашева, Ярми, 1979] да кушылганнан соң, Идел-Урал татарларының этник һәм конфессиональ чикләре киңәебрәк китә. Алар төзегән җыентыкларга башка этнографик төркемнәргә караган фольклор материаллары да кертелә, аеруча Урта Иделдәге мөселман һәм керәшен татарларыныкы [Сайдашева, 2007, с. 173–176].

Татар фольклорын җыю һәм нотага төшерүдә татар фольклор этномузыкологы М.Н. Нигъмәтҗановның зур хезмәт куюын ассызыклап үтәргә кирәк. Ул бу өлкәдә утыз елга якын актив эшләп, 1970, 1976 һәм 1984 елларда татар халык җырларыннан торган өч җыентык бастырып чыгара. Аларда беренче тапкыр казан татарлары фольклорыннан тыш, Урта Идел татарлары (мишәр һәм керәшен татарлары) этнографик төркемнәренә караган материаллар да урын ала. Бу өч җыентыкның да нигезен экспедицияләр вакытында тавыш яза торган аппаратура ярдәмендә яздырып алынган материаллар тәшкил итә.

1970 елда нәшер ителгән җыентыкта төп урынны мишәр татарлары (Мордовия Республикасы, Пенза, Түбән Норгород өлкәләре) һәм

керәшен татарлары (Татарстан Республикасының Мамадыш, Алабуга, Питрәч, Балык Бистәсе районнары) компактлы яшәгән җирләрдә автор тарафыннан яздырып алынган аерым музыкаль фольклор үрнәкләре алып тора. Сирәк очрый торган музыкаль фольклор үрнәкләреннән Волгоград, Саратов, Әстерхан өлкәләрендә яшәүче татар этнофорларының язмалары да җыентыкта үз урынын тапкан. М.Н. Нигъмәтҗанов әлеге җыентыкның эчтәлеген күренекле татар фольклорчылары (Х.Х. Ярмөхәммәтов, Ф.И. Урманчеев, И.Н. Надиров), телчеләренең (М.З. Зәкиев, Н.Б. Борһанова, З.Р. Садыйкова) фонограмма архивларыннан мишәр һәм казан татарлары аерым фольклор үрнәкләренең ноталы транскрипцияләре белән, композиторлар (З.В. Хәбибуллин, И.Г. Шәмсетдинов, Җ.Х. Фәйзи) һәм музыка белгечләренең (Н.З. Мөштәриева) язмалары белән дә тулыландырган. Шулай ук ул анда Татарстан радиокомитетында профессиональ җырчылар Гөлсем Сөләйманова, Зифа Басыйрова, Илһам Шакиров, Рәшит Ваһапов, Фәридә Кудашева, Таһир Якупов башкаруында яздырылган җырлар фоноархивыннан ноталы транскрипцияләрне дә керткән. Бу җыентыкларда берәр этнографик төркем (казан, мишәр, керәшен татарлары) яки алар эчендәге географик ареал фольклор үрнәкләрен тирәнтен өйрәнү максаты куелмый. Күрәсең, автор халык җырларын һәм инструменталь вариантта тәкъдим ителгән көйләрнең күбесен нотага төшерү бурычын куйган. Димәк, әлеге җыентыклар авторының төп максаты – музыкаль фольклор үрнәкләрен өйрәнүдән бигрәк, аларны популярлаштыру булган, дигән фикер туа. Нәтиҗәдә, «иҗтимагый-көнкүреш функциясе»ннән чыгып эш итү, төрле этнографик материалны бердәнбер классификациягә буйсындыру теләге уңышсызлыкка очрый, чөнки аны аерым этнографик яки этнотерриториаль төркемгә карата гына кулланып була [Нигмедзянов, 1970, с. 4]. Мондый системалаштыру жанрларны билгеләүдә шактый буталчыклык китереп чыгара. Өстәвенә авторның татарларның фәндә әлегә билгесез яңа этнографик катламнары музыкаль фольклорыннан хәбәрдар булмавы аңлашыла. Бу мәсьәләләр этномузыколог З.Н. Сәйдәшеваның әлеге җыентыкка багышланган рецензиясендә [Сайдашева, 1974, с. 8–14] яктыртыла.

Авторның икенче җыентыгында 1967–1972 елларда язып алынган музыкаль фольклор материаллары тупланган. Венгрия галимнәре Ласло Викар һәм Габор Берецки белән берлектә эшләгән экспедиция вакытында язып алынганнары да шунда кертелгән. Беренче җыентыктан аермалы буларак, Татарстан (Арча, Балтач, Кукмара, Мөслим, Минзәлә, Түбән Кама, Чаллы һ. б.) районнарында язып алынган материалларга киңрәк урын бирелгән. Җыентыктагы материалларны автор танылган совет фольклорчысы В.Е. Гусев (искәрмә бирелмәгән) классификациясенә нигезләнеп, *драма* (гаилә йолалары), *эпос* (бәет, дастан, мөнәҗәтләр), *лирика* (озын, салмак, кыска көйләр) төрләренә бүлә [Гусев, 1967].

Өченче җыентыкка материаллар сайлаганда М.Н. Нигъмәтҗанов шушы ук классификацияне нигез итеп ала. Әлеге басмага 1970 елларда

Венгрия галимнәре белән берлектә, шулай ук 1977–1979 елларда ТАССРның Арча, Балтач, Саба һәм Рязань өлкәсенең Касыйм районнарына оештырылган экспедиция материаллары кертелә.

Төрле елларда телчеләр Н.Б. Борһанова, З.Р. Садыйкова, музыка белгече Н.З. Мөштәриева тарафыннан Себердә, Киров, Пермь, Оренбург өлкәләрендә җыелган экспедиция язмалары әлеге җыентыкка кыйммәтле өстәмә була. Төзүче автор тәүге мәртәбә 1921 елда үзешчән музыкант С.В. Гаврилов тарафыннан язып алынган һәм үзе реставрацияләгән 10 керәшен татарлары җырын, шулай ук касыйм татарларының скрипкачы, фольклорчы Х. М. Гобәйдуллин (1935 елда вафат) теркәгән берничә җырын керткән. Беренче җыентыктагы кебек халык сәнгате интерпретаторлары Фәридә Кудашева, Илһам Шакиров, Таһир Якупов һ. б. репертуарыннан ноталы җырларның транскрипцияләре дә урын алган. Шактый күләмле кереш сүздә бирелгән материалга музыкаль-стилистик анализ ясау омтылышы күзәтелә, «Татар музыкасы хакында тарихи мәгълүматлар» бүлеге дә игътибарга лаек.

Р.А. Исхакова-Вамба төзегән җыентык этнографик төркемнәргә бүленешкә нигезләнгән һәм өч бүлектән тора: 1) Казан татарлары җырлары; 2) мишәр татарлары җырлары; 3) керәшен татарлары җырлары. Әлеге басмада ике экспедиция дәвамында тупланган җырлар урын ала. Беренчесе 1955 елда СССР Фәннәр академиясе Казан филиалы Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты фольклорчылары катнашында П. Чайковский исемендәге Мәскәү консерваториясе тарафыннан (җырлар фонограф ярдәмендә язылган) оештырылган. Икенчесе И.Н. Надиров җитәкчелегендә ТАССРның Кайбыч һәм Подберезенский (хәзерге Апас) районнарында эшләгән. Касыйм татарларының 1934 елда Х.М. Гобәйдуллин тарафыннан язып алынган кайбер җырлары да шушы җыентыкка кертелгән.

Р.А. Исхакова-Вамба икенче экспедициясен 1956 елда Татарстанның Кайбыч, Апас, Буа районнарына, шулай ук Мордовиянең Ләмбрә районына оештыра. Җырлар магнитофон тасмасына яздырыла. Экспедиция вакытында тупланган материалларны колачлаган җыентык «Казан татарлары халык җырларының көе» («Мелодика народных песен казанских татар») дип исемләнгән фәнни мәкалә белән ачыла. Җыентыкта өч бүлеккә таратылган материаллар төгәл бер системага салынмаган. Принципларга килгәндә, тарихи (революциягә кадәр язылганнары һәм совет чоры җырлары), жанр, тематика һ. б. принциплар кулланылган, теге яки бу этнографик төркемнең локаль үзенчәлекләре аерып бирелмәгән.

1970 еллар ахырында Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтының музыкаль фольклорны туплау өлкәсендәге хезмәте бәяләп бетергесез. Шулай ук шушы елларда язылган аналитик мәкаләләрне дә игътибарга алу зарур. Алга таба татар музыкаль фольклорны җыю эшенә, үз юнәлешен булдырып, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе дә кушыла. Бу өлкәдә Казан дәүләт консерваториясе профессоры, сәнгать фәннәре докторы

З.Н. Сәйдәшева җитди эшчәнлек күрсәтә. 1972–1974 елларда консерватория ректоыр Н. Г. Җиһанов анын рус халык иҗаты буенча курс алып барырга чакыра. З. Н. Сәйдәшева студентларны экспедицияләргә алып чыгып, музыкаль фольклор җыю һәм ноталы транскрипция язу эшенә тарта, практик дәресләр үткәрә. Бу эшкә ул елларда фольклор кабинетын җитәкләгән композитор Ш. Х. Шәрифуллин да кушыла. Шул рәвешле, Казан дәүләт консерваториясе студентларының музыкаль-этнографик практикасы башланып китә.

1989–2009 елларда Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясендә татар музыкасы кафедрасы эшли, 2003 елда этномузыкология кафедрасы ачыла. 1977 елдан бирле консерватория студентлары ел саен республикабыз районнарына чыгып, татар халкының музыкаль фольклорын җыю белән шөгыльләнәләр. Алай гына да түгел, музыка белгече, профессор З.Н. Сәйдәшева җитәкчелегендә җыелган материаллар кайбер студентларның диплом эшләренә нигез булды (мәсәлән, А. Н. Кәримова, «Төмән өлкәсенең татар халык җырлары» («Татарские народные песни Тюменской области», 1982); Г.Х. Батюшова, «Ульян өлкәсе татарларының халык җырлары» («Народные песни татар Ульяновской области», 2000); Г. И. Трофимова, «Бакалы (Башкортстан) керәшеннәренең җыр мәдәнияты» («Песенная культура бакалинских кряшен (Башкортстан)»; 2003), Г. С. Зарипова, «Татарстанның Азнакай районы татарларының музыкаль мәдәнияте» («Музыкальная культура татар Азнакаевского района Татарстана», 2004); Л.Г. Садыйкова, «Әгерҗе районы җыр мәдәнияте» («Песенная культура Агрызского района», 2008) һ. б.).

Әлеге диплом эшләренең кайберләре диссертация дәрәҗәсенә үстерелеп, уңышлы якланды һәм фәнни әйләнешкә кертелде. Бу уңайдан Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты аспирантлары музыка белгече Г.И. Трофимованың «Башкортстанның Бакалы районы керәшен татарларының җыр традициясе» («Песенная традиция татар-кряшен Бакалинского района Башкортостана», 2009) һәм композитор Э.М. Галимованың «Пермь татарларының традицион музыкаль мәдәнияте» («Традиционная музыкальная культура пермских татар», 2014) темаларына профессор З.Н. Сәйдәшева җитәкчелегендә якланган кандидатлык диссертацияләрен аерым билгеләп үтәргә кирәк.

Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе алга таба да фольклор экспедициясе материалларыннан торган җыентыклар бастырып чыгаруны күздә тота иде. Әмма 2001 елда дөнья күргән «Нурлат районы халык җырлары» («Татарские песни Нурлатского района») җыентыгы белән бу эшкә нокта куелды. Җыентыкка язган керештә З.Н. Сәйдәшева әлеге район авылларының җыр фольклорындагы үзенчәлекләргә игътибар итә. Биредә төрки гарузының традицион ритмнарына нигезләнгән борынгы *мөнәҗәт* жанрының кими баруы күзәтелә (1924–1925 елларда туган информантлардан нибары 15 көй язып алынган). Экспедиция нәтиҗәләреннән чыгып, бәет жанрының бик нык үзгәреш (трансформация) кичерүен билгеләп үтәргә

мөмкин. Бу төбәктә бәетләрне җирле шагыйрәләр кайбер якташларының фаҗигалы язмышларына багышлап язганнар, ләкин аларның нинди интонация белән, ничек башкарылачагы турында уйламаганнар. Алар аны бәет яки мөнәҗәт дип атаганнар һәм текстны уку белән генә чикләнгәннәр.

Этнофорлар репертуарында төп урынны җыр лирикасы алып тора. Җыентыкның кереш сүз авторы *озын көй, авыл көйләре, такмак* жанрларының бетә баруын билгеләп үтә. Бу экспедициядә әлеге жанрларның аерым үрнәкләре совет чорында үзешчән сәнгатьтә актив катнашкан өлкән буын вәкилләреннән язып алынган. Район яшьләре күбрәк Салават Фәтхетдинов, Зәйнәп Фәрхетдинова, Айдар Галимов кебек популяр җырчылар репертуарындагы җырлар белән мавыга. Җыентыкны төзүче Р. Мифтахов, Т. Бадыйгин, З. Төхвәтуллина кебек җирле авторларны да атый. З.Н. Сәйдәшева яшьләр җырларына хас үзенчәлекне аерып чыгара: рус җырларының аерым элементларын, Көнбатыш Европа бию ритмнарын, джаз музыкасын татар мелодикасына «сеңдерү» күренешен ассызыклый. «Массакүләм мәгълүмат чаралары актив рәвештә үскән чорда, төрле халыкларның музыкасын һәм стилен җиңел үзләштерү мөмкинлеге булганда, бу – котылгысыз күренеш» [Сайдашева, 2001, с. 15].

2002 елда З.Н. Сәйдәшева тарафыннан тагын бер җыентык әзерләнә. Әлеге басмада «Татар музыка сәнгате факультеты» студентлары тарафыннан 1998–1999 елларда Татарстан республикасының Мамадыш районына оештырылган фольклор-этнографик практика вакытында җыелган материаллар кергән. Материаллар татар авылларында З.Н. Сәйдәшева, керәшен авылларында А.К. Шәрәфетдинов (фольклор музыкасы кабинеты мөдире) җитәкчелегендә җыела. Әмма бу җыентык район хакимиятенең матди ярдәме белән 2014 елда гына нәшер ителә.

Күренекле татар композиторы Ф.З. Яруллинның (1914–1943) тууына 100 ел тулу, композитор Яруллиннар нәселенең шушы төбәктән булуы – җыентыкны чыгарырга этәргеч була [Сайдашева, 2014]. Алдагы җыентыкта урын алган материалларга хас үзенчәлекләрне монысында да очратырга мөмкин. Керәшеннәрнең традицион фольклоры, З. Н. Сәйдәшева фикеренчә, гаилә тормышын (кунак итү, туйлар уздыру) чагылдырган җырлар белән генә чикләнә, ягъни аграр календарь белән бәйле җырлар юк. Бүгенге яшьләрнең җырларына да шул ук «чит тел» элементлары хас. Кереш сүз авторы әлеге катламда тагын бер үзенчәлеккә игътибар итә: биредә конфессияләрдән чыгып бүленү юк. Бу район яшьләре танылган татар җырчылары репертуарын да, җирле мөселман яки керәшен авылларында яшәгән авторларныкын да бик яратып башкара.

2005 елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының театр һәм музыка бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре, этномузыколог Э.Р. Каюмованың «Яңа заман татар халык-җыр мәдәнияте: традицион фикерләү һәм жанр атрибуциясе проблемалары» дип

исемләнгән китабы басылып чыга. Анда автор *авыл көе, такмак, кыска көй, салмак көй һәм түгәрәк уен көйләренең* күп функциялелеген һәм жанр-стиль трансформацияләрен тикшерә, шулай ук музыкаль-этнографик контекстны һәм җырларның традицияләрдә яшәү закончалыкларын бәян итә, татар җырының морфологиясенә ачыклык кертә. Методик яктан *авыл көе, такмак, кыска көй, салмак көй һәм түгәрәк уен көйләренең* әлеге яңа форматта анализлануы шулай ук зур кызыксыну тудыра.

Әйтергә кирәк, 1996 елда Казан дәүләт консерваториясе ректоры Р.К. Абдуллин фольклор кабинетын һәм яңа оештырылган этномузыкология кафедрасын, шулай ук аспирантларның диссертацияләренә җитәкчелек итүне музыка белгече, этномузыколог Е.М. Смирновага йөкли. Бу вакытта аспирант, хәзер инде этномузыколог, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе доценты Л.И. Сәрвәрованың экспедицияләре Урта Идел, мишәрләр компактлы яшәгән Мордовия, Пенза, Түбән Новгород өлкәләренә оештырыла. Е.М. Смирнованың икенче аспиранты Н.Г. Агдеева «Әстерхан өлкәсенең музыкаль фольклоры» дигән тема өстендә эшли. Казан дәүләт консерваториясе, нигездә, Урта Идел һәм Урал буе татарларының музыкаль фольклорын өйрәнүгә юнәлеш тота. Шуңа күрә Әстерхан төбәге белән бәйле фәнни эзләнүләр әллә ни кызыксыну уятырга тиеш түгел иде кебек. Өстәвенә Әстерхан консерваториясенең үзендә җирле музыкаль фольклорны өйрәнү эшенең үз юнәлеше һәм борынгы традицияләре булуы – билгеле факт.

Музыка белгечләре Л. И. Сәрвәрова һәм Е.М. Смирнова төзегән «Татар-мишәр җырлары» җыентыгына килгәндә, ул студентларның 2000–2003 еллардагы экспедицияләре материалларына нигезләнгән, ягъни аны Урта Идел төбәгендә тупланып яшәгән мишәрләр этнографик төркеме җырларының беренче басмасы дип атап була [Сарварова, Смирнова, 2016]. Җыентыкка Ульяновск, Пенза, Түбән Новгород өлкәләренең аерым районнарында, шулай ук Мордовиянең Темников районында язылган үрнәкләр кергән. Җыелган материал этнотерриториаль түгел, ә жанр принцибы нигезендә системага салынган: йола көйләре, бәетләр, мөнәҗәтләр, лирик җырлар, уен җырлары. Нәтиҗәдә, һәр аерым өлкәнең этномәдәни үзенчәлекләре ачылмаган.

Мишәрләр фольклорын әлеге авторлар ике стилистик катламның үзара бәйләнешендә карый: мишәр (төгәлрәк типик) һәм гомумтатар. Беренче төркемгә Л.И. Сәрвәрова һәм Е.М. Смирнова йола фольклорын, традициягә нигезләнгән лирик җырларны; икенчесенә көйләп уку жанрын һәм лирик җырларның борынгы катламын кертә.

Мишәрләр фольклорында көньяк (темников), төньякка күчү (темников-пенза) һәм төньяк (сергач) төркемнәре белән беррәттән мөстәкыйль этномәдәни *ләмбрә* (Мордовия) төркемен дә бүлеп чыгарырга була. Этнограф Д.М. Исхаков фикеренчә, ул икенчел төркем булып санала һәм үзенчәлекле мәдәни параметрларга ия [Исхаков, 2017, с. 32]. Шуңа күрә Л.Х. Җиһаншинаның һәм Л.И. Сәрвәрованың

2019 елда дөнья күргән «Ләмбрә мишәрләренең халык җырлары» («Народные песни лямбирских мишарей») җыентыгын Н.Г. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе этномузыкология кафедрасының зур уңышы дип кабул итәргә кирәк. Шул ук елны Л.Х. Җиһаншина «Ләмбрә татар мишәрләренең музыкаль-поэтик традициясе: стиль үзенчәлеге мәсьәләләре» («Музыкально-поэтическая традиция лямбирских татар-мишарей: вопросы стилевой специфики») (фәнни җитәкчесе – Казан дәүләт консерваториясе доценты Л.И. Сәрвәрова) дигән темага диссертация яклый. Җыентык материаллары түбәндәге эзлеклелеккә нигезләнгән: туй җырлары; солдатка озату җырлары; уен җырлары; бәетләр; лирик җырлар. Мишәрләрнең башка этномәдәни төбәкләрдә юкка чыккан кайбер локаль традицияләрен ачыклау әлеге җыентыкның һичшиксез өстенлеге булып тора.

Танылган этномузыка белгече, сәнгать фәннәре кандидаты, Россия сәнгать тарихы институтының фольклор секторы өлкән фәнни хезмәткәре Наилә Юнис кызы Әлмиева әзерләгән «Керәшен татар җырлары» басмасының ике чыгарылышы да зур игътибарга лаек. Басманың 2007 елда дөнья күргән беренче чыгарылышы Питрәч районы керәшен татарларының музыкаль фольклор үрнәкләрен үз эченә алса, 2012 елда басылган икенче чыгарылышы Мәлки керәшеннәренең традицион музыкаль мәдәниятен тулысынча тасвирлый. Ике басмада да музыкаль материал локаль-географик принцип буенча бирелә, ул локаль җыр традициясен этномузыкаль бербөтен итеп күз алдына китерергә мөмкинлек бирә. Башкача әйткәндә, барлык халыкларда һәр җирле традиция әлеге локаль төркем яшәгән торак пунктларда яздырылган стиль формалаштыручы жанрлар аша бирелә. Материалның торак пунктларга туры китереп урнаштырылуы да әһәмиятле: башта барлык жанрларның үрнәкләре, бер авылда яздырып алынганнары, аннары инде икенче авылда яздырылганнары бирелгән һ. б.

Күп еллар этномузыкология өлкәсендә эшләгән И.Ш. Кадыйровның «Татар халкының туй җырлары. Себер ареалы» (2021) дип исемләнгән басмасында себер татарларының 1967–1973 елларда Төмән, Томск, Омск, Новосибирск өлкәләрендә яздырып алынган йола җырларына хас үзенчәлекләр ачыла. Җыентыкның исеме үк аның этнотерриториаль ареал бүленешен истә тотып башкарылган фәнни тикшерүнү булуына ишарәли.

Этномузыколог Г.И. Трофимованың «Башкортстанның Бакалы районы керәшен татарларының җыр традициясе» («Песенная традиция татар-кряшен Бакалинского района Башкортостана», 2009) һәм композитор, этномузыколог Э. М. Галимованың «Пермь татарларының традицион музыкаль мәдәнияте» («Традиционная музыкальная культура пермских татар», 2014) темаларына якланган диссертацияләрендә төп принцип буларак кулланылган этномәдәни районлаштыру (районирование) турында басым ясап әйтергә кирәк. Чөнки, әлеге диссертация авторлары татарларның моңарчы этномузыкологлар тарафыннан өйрәнелмәгән территориаль төркемнәрен сайлаганнар, һәм

аларда музыкаль үзенчәлекләр анализлану белән беррәттән фольклорның шигъри ягына да игътибар ителгән. Әлеге диссертацияләрнең җитәкчесе профессор З.Н. Сәйдәшева Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтында аспирантура үткән (1967–1970), соңыннан кече фәнни хезмәткәр (1970–1977) булган вакытта ук халык җырының шигырь һәм җыр төзелешен музыкантлар яки телчеләр тырышлыгы белән генә өйрәнеп булмавын аңлый. XIX гасырда ук А.Н.Серов та «Русская народная музыка как предмет науки» китабында шул хакта яза. Чыннан да, фольклор җыры синтетик жанр, анда көй һәм текст үзен бердәй дәрәҗәдә күрсәтә. Текстсыз (күрсәтелгән татар этномузыкологларының хезмәтләрен кара) көйне генә һәм, киресенчә, музыкаль белемсез сүзле текстны гына өйрәнеп, халыкның дөньяга карашлары системасы турында нинди мәгъмүмат алырга мөмкин?!

Халык музыкаль иҗат тәҗрибәсенең бу яклары, сәнгать фәннәре докторы, профессор, Н. Җиһанов исемендәге Казан дәүләт консерваториясе ректоры В.Р.Дулат-Алеев фикеренчә, милли мәдәният тарихы түгел, ә тарих теле булган «милли мәдәният тексты» («текст национальной культуры» яки ТНК) типларының берсенә карый [Дулат-Алеев, 1999, с. 59]. Теге яки бу фольклор әсәрендәге мәгълүматны аңлау өчен, өйрәнелә торган мәдәниятнең телен (ТНК) белергә, шулай ук лингвистика, этнография, социаль тарих, филология һ. б. кебек фәннәрдән хәбәрдар булу кирәк. Шуңа күрә музыкаль-стилистик үзенчәлекләрне тикшерүдән тыш, җыр текстларының шигъри эчтәлеген, сәнгать чараларын, шигъри формасын өйрәнүгә багышланган фәнни хезмәтләр этномузыкология өлкәсендә аерым кызыксыну уята.

Әдәбият

Альмеева Н.Ю Песни татар-кряшен. Вып. 1. Пестречинская (примешинская) группа / под общ. ред. И.И. Земцовского; сост. Н.Ю. Альмеева. СПб.; Казань: РИИИ, 2007. 307 с.

Альмеева Н.Ю. Песни татар-кряшен. Вып. 2. Молькеевская группа / под общ. ред. И.И. Земцовского. СПб.; Казань: РИИИ, 2012. 472 с.

Берг М.И. Восемь татарско-башкирских песен (мелодии, текст и перевод). Нотные транскр. М.И. Берг / Из Каб. эксперим. фонетики Казан. ун-та; под ред. В.А. Богородицкого. Казань, 1923. 23 с.

Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Л.: Наука, 1967. 319 с.

Дулат-Алеев В. Р. Текст национальной культуры: Новоевропейская традиции в татарской музыке. Казань: Казан. гос. консерватория, 1999. 244 с.

*Зиганшина Л.*Х., *Сарварова Л.И.* Народные песни лямбирских татар-мишарей / сост. и нот. транскр. Л.Х. Зиганшиной и Л.И. Сарваровой. Казань: Казанская гос. консерватория (академия) им. Н.Г. Жиганова, 2019. 341 с.

Исхакова-Вамба Р.А. Татарские народные песни. М., 1981. 190 с.

*Исхаков Д.М.*Этнографическая структура татар. Татары. М., Наука, 2017.

Кадыров И.Ш. Татарские свадебные песни: сибирский ареал. Казань, 2021. 188 с.

Каюмова Э.Р. Татарская народно-песенная культура нового времени времени: проблемы традиционного мышления и жанровой атрибуции. Казань: ИЯЛИ АН РТ, 2005. 213 с.

Ключарев А.С. Татар халык жырлары. Казан, 1986. 488 с.

Козлов И.А. Пятизвучные гаммы в татарской и башкирской музыке и их музыкально-теоретический анализ // ИОАИЭ. Казань, 1928. Т. 34. Вып. 1. С. 160–178.

Кузеев Р.Г., Моисеева Н.Н. Ареальные методы выделения этнографических групп на территории Башкирии XVII–XIX вв. // Ареальные исследования в языкознании и этнографии. Тез. V конф. на тему: Проблема атласной картографии. Уфа, 1985. 204 с.

Макаров М.Г. Милли моңнар. Төрки-татар көйләре. (С. Габәши язмалары буенча) / төз.-авт. Г.М. Макаров. Казан, 2002. 207 б.

Мошков В.М. Материалы для характеристики музыкального творчества инородцев Волго-Камского края // Известия общества археологии, истории и этнографии. Казань, 1897. Т. 14.

Музафаров М., Виноградов Ю., Хайруллина З. Татарские народные песни. М., 1964. 206 с.

Нигмедзянов М.Н. Татарские народные песни. М: Сов. комп., 1970. 82 с.

Нигмәтҗанов М.Н. Татар халык җырлары. Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. 215 с.

Нигмедзянов М.Н. Татарские народные песни. Казань: Татар. кн. изд-во, 1984. 240 с.

Рыбаков С.Г. Музыка и песни уральских мусульман с очерком их быта. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1897. VIII, 330 с., 1 л. карт. : нот.; 29.

Сайдашева З.Н. Издание, расширяющее кругозор / Татарская музыка: история и современность. Казань: Идел-Пресс, 1974. № 9 С. 8–14.

Сайдашева З.Н., Ярми Х.Х. Татарско-мишарские песни. Из коллекции фольклориста. М.: Советский композитор, 1979. 79 с.

Сайдашева З.Н. Татарские песни Нурлатского района / сост. и ред. нотн. транскр. З.Н. Сайдашева; Казан. гос. консерватория. Казань, 2001. 90 с.

Сайдашева З.Н. «Татарская музыкальная этнография». Казань: Татар. кн. изд-во, 2007. 223 с.

Сайдашева З.Н., Шюнеман Г. Песни казанских татар: Перевод // Из истории татарской музыкальной культуры / сост. В.Р. Дулат-Алеев: Казан. гос. консерватория. Казань, 2010. С.126–148.

Сайдашева З.Н. Песни родины Яруллиных (музыкальный фольклор Мамадышского района). Казань, 2014. 144 с.

Сарварова Л.И. Песни татар-мишарей / сост. и нот. транскр. Е.М. Смирновой, Л.И.Сарваровой; Каз. гос. консерватория. Казань, 2016. 486 с.

Султанов М И. Башкирские и татарские мотивы. Саратов, 1916. 260 с.

Төрек-татар көйләре. Оренбург мөселман музыка-драма җәмгыяте тарафынанн нотага алынган. Оренбург, 1919. 6 б. 3 бүлем.

Файзи Җ.Х. Халык җәүһәрләре. Казан, 1971. 288 с.

Этнокультурное районирование татар Среднего Поволжья (Опыт комплекс. исслед), [Сб.ст.] / АН СССР. Казан. науч. центр. Ин-т яз., лит и истории им. Г. Ибрагимова; [Редкол.: Р.К. Уразманова (отв.р ед.). Д.М. Исхаков]. Казань: ИЯЛИ, 1991. 151 с.

Галимова Эльмира Мөнир кызы,
сәнгать фәннәре кандидаты, ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты директоры вазифаларын башкаручы